

Przemiany w deklinacji polskiej. Przymiotnik

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Mapa myśli](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Stanisław Dubisz, Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006, s. 241.
- Źródło: *Biblia królowej Zofii*, [w:] *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, Kraków 2006.

Przemiany w deklinacji polskiej. Przymiotnik

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Przymiotnik to część mowy odmieniająca się przez przypadki, liczby i rodzaje. W języku polskim przymiotnik może określać rzeczownik (np. *duży chłopiec*) lub pełnić funkcję orzecznika w orzeczeniu imiennym (*Chłopiec jest duży*). W obu wypadkach przymiotnik dostosowuje swoje kategorie gramatyczne do rzeczownika, por. *przytulnym* ← *domu*, *małymi* ← *dziewczynkami*, *zielonych* ← *pól*. Skomplikowana ewolucja tej części mowy – od prasłowiańszczyzny do nowopolszczyzny – rzuca światło na niektóre jej cechy.

Twoje cele

- Poznasz dzieje polskiego przymiotnika.
- Rozróżnisz odmianę prostą i złożoną przymiotnika.
- Dowiesz się, skąd wzięły się w polszczyźnie pary wesół : wesoly, gotów : gotowy.
- Wyjaśnisz genezę form umęczon, ukrzyżowan, pogrzebion i podobnych z Wyznania Wiary.
- Podasz etymologię wybranych nazw miejscowych.
- Poszerzysz swoją wiedzę z zakresu polskiej fleksji.

Przeczytaj

Rozwój przymiotnika był procesem wieloetapowym. Pierwotnie przymiotniki odmieniały się według dwóch **deklinacji: rzeczownikowej (prostej) lub zaimkowej (złożonej)**. Zasadnicza ewolucja polegała na tym, że odmiana zaimkowa usunęła całkowicie odmianę rzeczownikową przymiotnika. Zanim to jednak nastąpiło, znacznie wcześniej, bo w czasach przedhistorycznych, ukonstytuowała się **odmiana złożona**.

PRZYMIOTNIK ODMIANY PROSTEJ (NIEZŁOŻONEJ, RZECZOWNIKOWEJ)

Przymiotniki niezłożone odmieniały się tak jak rzeczowniki – według deklinacji I i III – i swoją formą bardzo je przypominały. Na przykład:

M. *starъ, *stara, *staro ‘stary, stara, stare’

D. *stara, *stary ‘starego, starej’

C. *staru, *starě ‘staremu, starej’

N. *staromъ, *staro ‘starym’

Msc. (o) *starě ‘(o) starym/starej’

Podobnie jak rzeczowniki, przymiotniki proste mogły być **twardo-** lub **miękkotematowe**, co powodowało odpowiednie różnice w modelu odmiany.

W języku prasłowiańskim przymiotnik prosty odnosił się do rzeczownika nieokreślonego, w czym przypominał współczesny angielski **przedimek** nieokreślony *a (an)*. Mógł pełnić funkcję przydawki oraz orzecznika. W języku staropolskim najczęściej występowały – często, z racji swej natury, w funkcji przydawki – przymiotniki proste dzierżawcze, np. *Żołtarz Dawidów* (= Dawidowy), *ku prorokowie żenie* (= prorokowej żonie), *od bojaźni nieprzyjacielowy* (= nieprzyjacielowej) itd.

PRZYMIOTNIK ODMIANY ZŁOŻONEJ (ZAIMKOWEJ)

Przymiotnik tej odmiany powstał w wyniku **połączenia (złożenia) formy prostej z zaimkiem anaforycznym *ja, ja, je***.

Źródło: domena publiczna.

Jeśli przymiotnik prosty charakteryzował rzeczownik nieokreślony, to przymiotnik prosty wzmocniony zaimkiem anaforycznym, a więc nawiązującym do czegoś, co powiedziano wcześniej, mógł opisywać rzeczownik określony (jak angielski przedimek *the*). Znajduje to potwierdzenie w fakcie, że przymiotniki proste najczęściej występowały w funkcji orzecznika w orzeczeniu imiennym (a ich relikty współczesne mogą występować tylko lub głównie w takiej funkcji, por. *Jan jest wesół*, ale nie **wesół Jan*), natomiast przymiotniki złożone od najdawniejszych czasów pełniły funkcję atrybutywną, przydawkową (*wesoły Jan*).

Odmiana złożona przymiotnika powstała przez połączenie odmiany prostej z formami zaimka *jb ja je*. Procesy, które doprowadziły do ukształtowania się współczesnych form przymiotnika – obecnych już od początków epoki piśmiennej – nie były proste ani szybkie. Przemiany zachodziły etapami:

1. *dobro+je* (M. l.p. r.n.) *dobrě+jeji* (C. l.p. r.ż.) *dobra+jego* (D. l.p. r.m.)

Najpierw doszło do **połączenia formy prostej przymiotnika z formą zaimka anaforycznego** w tym samym przypadku, rodzaju i liczbie. Tak powstałe złożenia ulegały dalszym procesom.

2. *dobroje* *dobrějeji* *dobrajego* > *dobroe* *dobrěejji* *dobraego*

Jota między dwiema samogłoskami miała tendencję do zaniku. **Zanik joty** znajdującej się w tej pozycji prowadził do tego, że **dwie samogłoski sąsiadujące obok siebie musiały ulec upodobnieniu**.

3. *dobroe dobrěejj dobraego > dobree dobreejj dobreego*

W polszczyźnie zadziało w tym wypadku **upodobnienie wsteczne**, to jest w połączeniu *aa* to druga samogłoska działała na pierwszą, odwrotnie niż w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Kiedy samogłoski się upodobniły, ulegały ściągnięciu (**kontrakcji**) w jedną długą samogłoskę.

4. *dobree dobreejj dobreego > dobrē dobrēj dobrēgo*

Połączony iloczas dwóch samogłosek krótkich skutkowało powstaniem **jednej samogłoski wzdłużonej**. Taka samogłoska wzdłużona **po zaniku iloczasu stawała się samogłoską pochyloną (ścieśnioną)**.

5. *dobrē dobrēj dobrēgo > dobré dobrėj dobrégo*

Samogłoski ścięśnione znikły z polszczyzny ogólnej, jednak w gwarach do dziś można usłyszeć formy typu *centralnyj (centralnej)*, gdzie dawne *é* jest wymawiane tak wąsko, że utożsamia się z *y*.

DALSZE LOSY PRZYMIOTNIKA PROSTEGO

Odmiana prosta przymiotnika całkowicie zanikła. Pozostało kilka dawnych przymiotników niezłożonych, ale występują one tylko w pierwotnej formie mianownikowej: *rad, wesół, pełen, zdrów, winien, gotów, łaskaw*. Szczątki tej odmiany dotrwały do czasów

współczesnych także w formach nieuświadomianych powszechnie jako przymiotnikowe, np. przysłówki na -o (cicho, blisko, bosy, daleko), wyrażenia przyimkowe typu *z cicha*, *z daleka*, *po polsku*, *po prostu*, a także w nazwach miejscowych (toponimach) zakończonych na -ów (Kraków), -owa (Częstochowa), -owo (Sadłowo), -in (Myślęcín), -ina (Muszyna), -ino (Mrzeżyno), -sk (Grodzisk Mazowiecki), -*jь (Bydgoszcz < *Bydgost-jь).

Kraków

Źródło: Peter.shaman, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Słownik

deklinacja

(łac. *declinatio*) odmiana rzeczownika, przymiotnika, zaimka lub liczebnika przez przypadki i liczby; też: zespół form fleksyjnych wyrazów odmieniających się w określony sposób

iloczas

zróznicowanie długości samogłosek; w polszczyźnie iloczas zanikł na początku XVI w., natomiast utrzymał się m.in. w języku czeskim

kontrakcja

(łac. *Contractio* – ściągnięcie) ściągnięcie dwu sąsiednich samogłosek w jedną

odmiana prosta (rzeczownikowa) przymiotnika

pierwotny, wywodzący się z prasłowiańszczyzny typ deklinacji przymiotnika, identyczny z deklinacją rzeczowników; przez połączenie przymiotnika w odmianie prostej z zaimkiem anaforycznym powstała odmiana złożona

odmiana złożona (zaimkowa) przymiotnika

wywodzący się z prasłowiańszczyzny typ deklinacji przymiotnika, który powstał z połączenia przymiotnika prostego i zaimka anaforycznego

przedimek

(łac. *articulus*) – część mowy, wyraz występujący w zdaniu przed rzeczownikiem i wskazujący na jego określoność lub nieokreśloność (np. ang. *a/an* – przedimek

nieokreślony, *the* – przedimek określony)

samogłoska pochyłona

(ścieśniona) – dawna samogłoska długa, która po zaniku iloczasu zyskała podwyższoną artykulację; przeciwieństwem samogłosek pochyłonych są samogłoski jasne (dawne krótkie)

upodobnienie wsteczne

zjawisko fonetyczne polegające na tym, że artykulacja głoski upodabnia się do artykulacji następnej głoski, np. drugie w kolejności [b] w wyrazie babka traci dźwięczność pod wpływem następnej głoski [k], przez co wyraz ten wymawia się: [bapka]

zaimek anaforyczny

zaimek wskazujący osobę lub rzecz, o której była mowa wcześniej

Mapa myśli

Polecenie 1

Odwołując się do wiadomości z lekcji, podaj przykłady pozostałości dawnych form przymiotników niezłożonych we współczesnej polszczyźnie.

Polecenie 2

Wyjaśnij, w jakim przypadku występują archaiczne formy przymiotników niezłożonych.

Odmiana przymiotnika. Historia

połączenie formy prostej przymiotnika z formą zaimka anaforycznego

M. l.p. r.n
dobro + je

C. l.p. r.ż
dobrę + jej

D. l.p. r.m
dobra + jego

zanik joty między dwoma samogłoskami

dobroje, dobrzej, dobrego → dobroe, dobrej, dobrego

upodobnienie dwu sąsiadujących ze sobą samogłosek

dobroe, dobrzej, dobrego → dobre, dobrej, dobrego

kontrakcja (ściągnięcie) dwu samogłosek w jedną - wzdłużoną

dobree, dobrej, dobrego → dobrę, dobręj, dobrego

po zaniku iloczasu powstanie samogłosek pochylonych

dobrę, dobrej, dobrego → dobrę, dobręj, dobrego

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Zaznacz te kategorie gramatyczne, przez które odmienia się polski przymiotnik.

aspekt

tryb

strona

osoba

przypadek

rodzaj

czas

liczba

Ćwiczenie 2

Wskaż, która odmiana przymiotnika przetrwała w systemie języka polskiego.

niezłożona

mieszana

złożona

Ćwiczenie 3

Z jakich członów składał się przymiotnik złożony? Wskaż prawidłową odpowiedź.

z przymiotnika w odmianie prostej i zaimka anaforycznego

z przymiotnika w odmianie prostej i zaimka względnego

z przymiotnika w odmianie prostej i zaimka osobowego

Ćwiczenie 4

Zaznacz szereg pierwotnych przymiotników prostych.

łaskaw, winien, wesoły

pełen, zdrow, rad

zielony, duża, silne

Ćwiczenie 5

Wskaż, jaką funkcję pełniły najczęściej niezłożone formy przymiotnika.

przydawki

dopełnienia

orzecznika

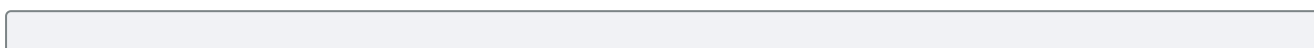
Zapoznaj się z poniższym fragmentem z *Gramatyki historycznej języka polskiego*. Następnie podaj przykłady, które potwierdzą, że przymiotnik *pełen* może występować w obu przypisywanych mu funkcjach.

((Krystyna Długosz-Kurczabowa, Stanisław Dubisz

Gramatyka historyczna języka polskiego

Od XVI w. formy tej odmiany są już rzadkie. Do dziś przetrwały m.in. przymiotniki: *wesół, zdrów, gotów, ciekaw, pełen*, które mają postacie oboczne: *wesoły, zdrowy, gotowy, ciekawy, pełny*, a także: *kontent, rad, wart*, które są pozbawione tych dubletów morfologicznych. Ujawniająca się w jęz. stpol. tendencja do ograniczania występowania omawianych form do funkcji orzecznika staje się dziś obowiązującą normą, potwierdzoną jednym tylko wyjątkiem. Przymiotnik *pełen* może jeszcze i we współczesnym języku pełnić rolę nie tylko orzecznika, ale również i przydawki [...].

Źródło: Stanisław Dubisz, Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006, s. 241.

Zapisz przypadek, liczbę i rodzaj przymiotnika podkreślonego w zdaniu z *Biblia królowej Zofii*.
Kategorie gramatyczne zapisz według wzoru: Celownik l.p. r.ż.

“ *Biblia królowej Zofii*

I udziałą Pan
Bog z tej kości, jeż to s **Adamowa**
boku wyjął, żonę, i przywiodł
ją przed Adama.

Źródło: *Biblia królowej Zofii*, [w:] *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, Kraków 2006.

Z podanego fragmentu *Biblii królowej Zofii* wypisz jeden przykład przymiotnika prostego oraz jeden przykład przymiotnika złożonego.

“ *Biblia królowej Zofii* ”

A siostrze jimię Tubalchainowej
Noema. I rzekł Lamech
swyma żonama drzewiej rzeczonyma
Ade a Selle: „Słyszcie głos
moj, żony Lamechowy a pożątajcie
słów mych.

Źródło: *Biblia królowej Zofii*, [w:] *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, Kraków 2006.

Przymiotnik prosty	Przymiotnik złożony
<input type="text"/>	<input type="text"/>

Dla nauczyciela

Autor: Anna Grabarczyk

Przedmiot: Język polski

Temat: Przemiany w deklinacji polskiej. Przymiotnik

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy i rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Cele kształcenia – wymagania ogólne

II. Kształcenie językowe.

1. Pogłębianie funkcjonalnej wiedzy z zakresu nauki o języku.

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń:

1) wykorzystuje wiedzę z dziedziny fleksji, słowotwórstwa, frazeologii i składni w analizie i interpretacji tekstów oraz tworzeniu własnych wypowiedzi;

IV. Samokształcenie.

9. wykorzystuje multimedialne źródła informacji oraz dokonuje ich krytycznej oceny;

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto rozumie proces kształtowania się systemu gramatycznego i potrafi wskazać jego elementy we fleksji, fonetyce i składni.

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Cele lekcji. Uczeń:

- poznaje dzieje polskiego przymiotnika;
- odróżnia odmianę prostą i złożoną przymiotnika;
- podaje etymologię wybranych nazw miejscowych;
- podaje przykłady pozostałości dawnych form przymiotników niezłożonych we współczesnej polszczyźnie;
- wyjaśnia, w jakim przypadku występują archaiczne formy przymiotników niezłożonych.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- podająca.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel udostępnia uczniom e-materiały i wprowadza ich w temat lekcji. Uczniowie zapoznają się z informacjami z sekcji „Wprowadzenie” dotyczącymi przymiotnika.
2. Nauczyciel wraz z uczniami ustala cele zajęć i kryteria sukcesu.

Faza realizacyjna:

1. Chętny uczeń na głos odczytuje treści sekcji „Przeczytaj”. Nauczyciel wyjaśnia niezrozumiałe informacje i odpowiada na pytania uczniów, jeśli takie się pojawią.
2. Nauczyciel opowiada uczniom o tym, że deklinacja polskich przymiotników zmieniała się podczas wieków. Czasem trudno jest więc o zachowanie poprawności formy danego wyrazu. Nie tylko uczniowie miewają z tym problemy. Jako ciekawostkę podaje

przykład trudności z utworzeniem przymiotnika od słowa *Zabrze*.

Muzeum Miejskie w Zabrzu poprosiło o opinię na temat poprawnej formy przymiotnika od nazwy miasta Zabrze:

Pod auspicjami Muzeum Miejskiego w Zabrzu prowadzone są prace zmierzające do wydania monografii miasta. (...) W artykułach pisanych przez różne osoby pojawiają się różne przymiotniki utworzone od nazwy naszego miasta (...): zabrski i zabrzański.

W trosce o poprawność językową naszego wydawnictwa zwracam się z prośbą o opinię na ten temat.

Odpowiedzi udzieliła dr hab. Danuta Krzyżyk:

Od nazwy Zabrze można utworzyć przymiotniki zabrski i zabrzański. Obie formy są poprawne, odnotowują je współczesne wydawnictwa poprawnościowe (por. „*Wielki słownik ortograficzny PWN*”, pod red. E. Polańskiego, Warszawa 2016, s. 1275; „*Słownik poprawnej polszczyzny PWN*”, pod red. A. Markowskiego, Warszawa 2012, s. 1408; Jan Miodek: „*Słownik ojczyzny polszczyzny*”, Wrocław 2002, s. 781; B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, A. Cieślikowa: „*Mały słownik nazw polskich miast, państw Europy, ich stolic i mieszkańców*”, Warszawa–Kraków 2011, s. 188; „*Słownik nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi*”, red. M. Łaziński, Warszawa 2007, s. 365;). Forma zabrski jest starsza, tradycyjna, coraz rzadziej jednak używana, między innymi z powodu trudnej do wymówienia zbitki spółgłoskowej -brsk-. Przymiotnik zabrzański jest bardziej zbliżony pod względem brzmieniowym do formy wyjściowej Zabrze, poręczniejszy artykulacyjnie. Warto też wziąć pod uwagę jeszcze jeden argument za używaniem młodszej formy: mieszkańcy Zabrza to zabrzanie, przejrzysty więc i wygodny jest szereg: Zabrze, zabrzanin, zabrzanica, zabrzański.

[https://rjp.pan.pl/index.php?](https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1950:zabrze&catid=44&Itemid=208)

[option=com_content&view=article&id=1950:zabrze&catid=44&Itemid=208](https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1950:zabrze&catid=44&Itemid=208)

3. Uczniowie w parach wykonują polecenia z sekcji „Mapa myśli”. Wybrane osoby z każdej pary referują wyniki pracy, pozostali uczniowie i nauczyciel komentują.

Faza podsumowująca:

1. Uczniowie w ramach podsumowania wiadomości z lekcji wspólnie w klasie wykonują ćwiczenia od 1 do 6 z sekcji „Sprawdź się”.
2. Nauczyciel zadaje pytania podsumowujące, np. *Jakie były dzieje przymiotnika w języku polskim? Jakie są najważniejsze cechy odmiany prostej i złożonej przymiotnika?*
3. Wybrany uczeń podsumowuje zajęcia, zwracając uwagę na nabyte umiejętności.

Praca domowa:

1. Uczniowie wykonują ćwiczenia interaktywne nr 7 i 8. Przygotowują uzasadnienia poprawnych odpowiedzi

Materiały pomocnicze:

- Długosz-Kurczabowa Krystyna, Dubisz Stanisław, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Wskazówki metodyczne

- Uczniowie mogą wykorzystać multimedialne „Mapy myśli” jako inspirację do przygotowania własnej prezentacji multimedialnej.